

Hans Anten

Het aanbod bepaalde de keuze of wat verder op tafel kwam

Levi in de Lage Landen. 350 jaar joodse schrijvers in de Nederlandse literatuur.

Samengesteld door Daphne Meijer.

Amsterdam/Antwerpen (Contact) 1999.

592 blz.

Eerst de feiten. Met *Levi in de Lage Landen* stelde de schrijfster en journaliste Daphne Meijer een omvangrijke bloemlezing samen van teksten van joodse auteurs. Die omvatten een periode van ruim 350 jaar; de oudste tekst dateert van 1642, de meest recente van 1997. Het gehele corpus is op 540 royale bladzijden afgedrukt en bestaat uit 49 teksten van 47 schrijvers. Van die 49 bijdragen zijn er 23 niet fictioneel; 12 zijn voorzien van noten. Als inleiding op de bloemlezing dient een voorwoord van de samenstelster van vier pagina's. Na de teksten treft men 16 bladzijden 'Noten'; deze annotaties variëren sterk in omvang, van 4 bladzijden voor de ene tot 1 drieregelige noot voor de andere tekst. Dan volgt de 'Bibliografie' met ten eerste een alfabetisch op auteursnaam geordende literatuurlijst waaruit kan worden opgemaakt welke editie, uitgave of druk gebruikt is. Het tweede deel bestaat uit een lijst van 'Geraadpleegde werken'; dat zijn drie studies, respectievelijk uit 1989, 1951 en 1928. De bloemlezing wordt afgesloten met 14 bladzijden 'Biografieën': 47 stukjes van gemiddeld 10 regels met enige gegevens over leven en literatuur van de schrijvers.

De selectie is verdeeld over zes delen, ook wel afdelingen of hoofdstukken genoemd. De eerste drie delen zijn 'historisch' van aard, wat betekent dat het indelingscriterium de tijd is. Het eerste hoofdstuk behelst de periode 1642 tot het eind van de 18e eeuw; het tweede hoofdstuk de periode 1796 - dat is het jaar dat de Nationale Vergadering besluit joden voor de wet gelijk te stellen met alle andere bewoners van de nieuwe Bataafse Republiek - tot 1940, en het derde de jaren 1940-1945. De laatste drie delen hebben een 'inhoudelijke' opzet. Alle hierin opgenomen bijdragen zijn na 1945 verschenen. De vierde afdeling presenteert, in de woorden van de titels, 'nostalgische' herinneringen aan de jaren *voor* de Tweede Wereldoorlog, de vijfde bevat 'pijnlijke' herinneringen *aan* de Tweede Wereldoorlog. De fragmenten zijn in deze hoofdstukken chronologisch geordend naar jaar van verschijnen. Het zesde en laatste deel is het omvangrijkst; het heet 'Moedig voorwaarts! (joods leven nu)' en brengt tal van thema's en "wat er verder op tafel komt" samen. Een duidelijk ordeningsprincipe is hier niet te onderkennen.

Er zijn grote verschillen in de lengte van de gekozen stukken. Zo is in het vierde deel een hoofdstuk van een roman van Siegfried van Praag opgenomen dat 25 bladzijden beslaat, en een verhaal van Marga Minco van drie bladzijden. Naast de Nederlandse bijdragen zijn enkele vertalingen uit het Latijn, het Jiddisch, het Hebreeuws en het Frans opgenomen. In de bloemlezing staat uitsluitend proza. De non-fictie is zeer divers: deze verzameling bevat onder meer brieven, een lofrede, een voorrede op een theologisch-politiek traktaat, reportages,

columns, krantenartikelen, tijdschriftbijdragen, kronieken, dagboeken en memoires. Zowel van de fictionele als van de niet-fictionele teksten worden afgeronde gehelen geselecteerd (bijvoorbeeld een brief, een verhaal) of fragmenten (bijvoorbeeld een of meer hoofdstukken uit een roman). In het laatste geval kunnen de gekozen delen afkomstig zijn uit iedere plaats (begin, midden, einde) van de bron. Deze fragmenten zijn nu eens aaneensluitende dan weer separate tekstgedeelten.

Wellicht het meest verrassend in de hierboven gegeven opsomming is de wel erg summiere introductie van vier bladzijden op zo'n grote hoeveelheid in velerlei opzichten zeer verschillende teksten. De vraag dringt zich op voor wie mevrouw Meijer deze anthologie heeft samengesteld als kennelijk gemeend is dat de lezer het wel kan stellen zonder toelichtend commentaar op het merendeel van het corpus. Het voorwoord gaat niet in op deze vraag en ook een heldere formulering van de doelstelling en de selectiecriteria ontbreekt. Ook een reflectie op de preliminaire vraag 'wie is jood' had in een pretentius boek als deze bloemlezing niet achterwege mogen blijven. Voor het antwoord op deze gecompliceerde vraag komen verschillende categorieën in aanmerking die bovendien alle in de opgenomen teksten op enigerlei wijze een rol spelen. Ik denk hier niet alleen aan termen als ras, volk, nationaliteit, godsdienst en levenshouding maar ook aan de status van de respondent: zionist, orthodox, conservatief, liberaal of assimilant. Ik kan me eigenlijk niet goed voorstellen dat de samenstelster de overtuiging is toegedaan dat de lezer van haar boek vanzelfsprekend beschikt over voldoende kennis omtrent al deze begrippen.

Als gezegd geeft het voorwoord geen duidelijke explicatie over hoe gekozen is en, daarmee samenhangend, wat met deze bloemlezing wordt beoogd. Uit de zinsnede dat een aantal auteurs (wie zoal?) niet is opgenomen omdat in hun werk de relatie tussen Nederland en het jodendom niet specifiek aan de orde komt, valt op te maken dat de selectie in ieder geval te maken heeft met de thematisering van die veranderende relatie. Tevens zijn schrijvers (van fictie, neem ik aan) buiten schot gebleven (wie zoal?) wier werk zo'n specifieke literaire vorm heeft dat, aldus Meijer, een fragment aan hun werk toch geen recht zou doen. Hoewel deze mededeling zonder namen en voorbeelden rijkelijk onbestemd blijft, kan men er wel uit concluderen dat de uitverkoren fragmenten dus representatief moeten zijn voor het oeuvre en dat de literaire vorm ervan niet te specifiek (?) mag zijn. De keuze is in alle gevallen voortgekomen uit het werk, op basis van inhoudelijke criteria stelt Meijer, en ze vervolgt: "joods [is] dan ook geen epitheton dat ik aan een schrijver verleen". Ik kan deze redenering eerlijk gezegd niet goed volgen. Als uitsluitend het werk en niet de *joodse* schrijver ervan de keuze heeft bepaald, waarom zijn dan geen teksten opgenomen van niet-joodse auteurs waarin dezelfde problematiek - de verhouding tussen joden en niet-joden - eveneens centraal staat? Daar komt bij dat ik me niet aan de indruk kan onttrekken, de bloemlezing overziend, dat opname van een aantal fragmenten vooral gerechtvaardigd wordt doordat de schrijver ervan jood is of als zodanig bekend staat. Een voorbeeld: volkomen terecht constateert Meijer op pagina 578 dat Arnold Aletrino in zijn literaire werk zelden refereert aan zijn joodse achtergrond, en het gekozen verhaal 'Zomeravond' bevestigt die opvatting: van enige joodse thematiek is geen sprake. Waarom zou dit verhaal niettemin toch in deze bloemlezing staan?

Wat betreft het voorwoord wil ik tenslotte stilstaan bij Meijers verdediging van het opnemen van niet-fictionele fragmenten. Vreemd genoeg heeft ze het in dit verband niet alleen over "enkele" fragmenten, maar ook over fragmenten die "beschouwend" van aard zijn. Waar 23 van de 49 bijdragen dat 'beschouwende' hebben, kan toch moeilijk van 'enkele' gesproken worden. En ofschoon 'beschouwend' en non-fictie geen identieke begrippen zijn, worden ze wel, zo blijkt, als synoniemen opgevoerd. Meijer verdedigt opname door te benadrukken dat ze zich

hier heeft laten leiden door persoonlijke voorkeuren, eraan toevoegend: "ik lees zelf graag literaire non-fiction." Ik geloof het graag, maar wat heeft het adjectief 'literair' te maken met bijvoorbeeld het stukje van "kook- en eetgoeroe" Johannes van Dam? En zou de persoonlijke voorkeur minder of geen rol hebben gespeeld bij de keuze van fictionele teksten? Hoe dan ook: voor zowel fictie als non-fictie geldt het ondubbelzinnige criterium: "het aanbod bepaalde de keuze." Het staat er alsof deze mededeling alle verdere vragen overbodig maakt...

Het zal inmiddels duidelijk zijn dat ik in deze bespreking het accent leg op de wijze waarop *Levi in de Lage Landen* is geredigeerd als bloemlezing. Vandaar dat ik ook wat nader inga op de noten, die, als gezegd, 12 teksten toelichten. De door Meijer gevolgde procedure lijkt mij symptomatisch voor de manier waarop deze bloemlezing is samengesteld. Een opmerking vooraf heeft betrekking op de letterlijk onhandige afstand tussen de tekst en de annotatie. Wie de noten bij Spinoza's traktaat op bladzijde 26 wil inzien, moet pagina 557 openslaan. Maar belangrijker is de vraag waarom relatief weinig teksten voorzien zijn van dit soort commentaar. Op grond waarvan is nu een scheiding gemaakt tussen wel en niet te annoteren fragmenten? Het antwoord is onthutsend prozaïsch en snel zichtbaar voor wie het negentiende-eeuwse Nederlands leest van het tweede cluster noten: alleen wanneer in de gebruikte bron, en die kan dus ook uit de negentiende eeuw stammen, noten voorkomen, zijn die toegevoegd. De annotatie, zonder namen gepresenteerd, is dus niet van Meijer maar van de bezorgers of schrijvers van de gekozen teksten. Deze omstandigheid heeft niet alleen tot gevolg dat aard, omvang en taal van de noten per tekst sterk verschillen, maar ook dat nu tamelijk zinloze toelichtingen worden gegeven die in de oorspronkelijke context niet zinloos waren. Wat moet de lezer met geleerde verwijzingen als 'Tacitus, *Annales* 1,7,1' of 'Curtius: 4,10,3' bij Spinoza als de bijbehorende literatuurlijst ontbreekt? Uit de 'Bibliografie' valt af te leiden dat hier gebruik is gemaakt van een vertaling van F. Akkerman uit 1997. Waarschijnlijk zijn de noten ook van deze meneer Akkerman. Maar wie annotateerde de bijdragen van David Franco Mendes, Herman Heijermans Sr. en Jacob Israël de Haan? De 'Bibliografie' geeft geen uitsluitsel, zodat de lezer die de bronnen niet bij de hand heeft niet weet wie bijvoorbeeld verantwoordelijk is voor het uitvoerige commentaar bij De Haans *Correspondent in Palestina 1919-1924* en de literair-historisch irrelevante informatie over *Het getij*, wanneer alleen de namen worden genoemd van de voor dit literaire jongerentijdschrift volstrekt onbelangrijke redactie van het eerste uur. Mevrouw Meijer kan hij hierop niet aanspreken, maar natuurlijk is zij wel verantwoordelijk voor deze staaltjes van gemakzuchtige en slordige tekstbezorging.

De adequate toelichting die G.L. Durlacher geeft bij het fragment uit zijn *Strepen aan de hemel* zou de norm moeten zijn voor het inleidende commentaar, al dan niet middels noten, dat nagenoeg alle teksten naar mijn overtuiging nodig hebben als de lezer geen geverseerde, geen specialist is. Uiteraard mag deze lezer ook rekenen op een woordenlijst die joodse termen van een verklaring voorziet. Wanneer niet alleen onder anderen Leon de Winter en Carl Friedman in hun romans, maar ook Evelien Gans in haar recente dissertatie (*De kleine verschillen die het leven uitmaken*, over de joodse sociaal-democraten; Amsterdam 1999) het nodig vinden zo'n lijst op te nemen, waarom blijft dat dan in deze bloemlezing achterwege?

Behalve een lijstje met woorden als 'mizrach' en 'aschmodai' ontbreekt in dit boek iedere uitleg over of toelichting op tal van ijkpunten uit de joodse geschiedenis in Nederland, op cruciale momenten waarvan er vele in de teksten voorkomen, en wel zodanig dat zonder commentaar essentiële betekenissen en referenties voor de huidige joodse en niet-joodse lezer grotendeels of geheel verloren gaan. Ik noem, in willekeurige volgorde: de tegenstelling Asjkenazien - Sefardien, de Protocollen van de Wijzen van Sion, het gelijkheidsbeginsel dat de Nederlandse overheid hanteerde ten opzichte van de joden voor en na de Tweede wereldoorlog,

Het Eichman-proces, Weinreb en Renate Rubinstein, de Barnevelders, de Joodse Raad, de Nederlandse Unie, de strijd rond de vier van Breda, de affaire Fassbinder, de organisatiestructuur van kamp Westerbork, het biologisch, christelijk, economisch en cultureel antisemitisme, de veranderde relatie tussen Nederland en Israël, de impact van bijvoorbeeld Anne Franks dagboek, De Jongs televisieserie *De bezetting*, Pressers *Ondergang* op de collectieve herinnering aan de jodenvervolgung, enzovoort.

Nogmaals stel ik de vraag aan de orde voor wie *Levi in de Lage Landen* is gemaakt. Gelet op het stilistische register waarmee de 'Biografieën' zijn opgesteld, zal een groot leespubliek zijn beoogd. Voor hem zijn mededelingen als deze: "Lisette belandt via omzwervingen in de journalistiek", "Wanda studeert in Amsterdam geschiedenis", Renate Rubinstein "werkt een tijd voor allerlei bladen tot ze wekelijks een stukje mag schrijven voor *Vrij Nederland*. Haar stukken groeien uit tot veel gelezen columns". Opvallend is verder de stelligheid waarmee algemeenheden worden geformuleerd. Zo beweert Meijer dat recensenten en lezers "zonder uitzondering" veel van Aron Grunbergs werk houden, en dat de "vuistdikke" romans van Israël Querido door tijdgenoten als "topliteratuur" worden beschouwd. Een relativering van dergelijke uitspraken is wel op zijn plaats. Ik ken bijvoorbeeld een tijdgenoot van Querido die daar heel anders over dacht, en hij was bepaald niet de enige. Nee, F. Bordewijk zal niet "met half Amsterdam" zijn uitgelopen om hem op zijn begrafenis "de laatste eer" te bewijzen. In zijn boek *De laatste eer* uit 1935 schrijft Bordewijk over Querido: "Hij behoort tot die joden welke hun volk afbreuk doen, welke wij onverdraaglijk noemen omdat zij enkel de slechte eigenschappen van het ras vertonen, en van de goede geen spoor. Hij heeft ook geen joods vuur, zoals Da Costa of Heijermans, hij is alleen maar joods druk. Hij is verschrikkelijk druk, zijn lawaai is zijn succes." Weinig delicate maar wel duidelijke taal lijkt mij.

De inaccurate tekstbezorging komt verder tot uiting wanneer we gegevens uit de biografieën, de bibliografie en de bloemlezing zelf vergelijken. Zo overlijdt Renate Rubinstein op bladzijde 432 in 1989 en op bladzijde 539 in 1990. En Mulisch' reportage *De zaak 40/61* verschijnt in 1962 (p. 587) en in 1961 (p. 576). Inconsistentie in de titelbeschrijvingen is troef in de 'Bibliografie': paginering wordt zonder enige systematiek wel en niet vermeld, het jaar van verschijnen ontbreekt nogal eens, zo nu en dan wordt vermeld wanneer een eerste druk verscheen, met betrekking tot de gebruikte bron wordt soms wel en soms niet beschreven om welke druk het gaat, af en toe, als eerder geconstateerd, ontbreekt de naam van een tekstbezorger.

Wanneer ik tenslotte nog enige kanttekeningen plaats bij de kern van het boek, dus het corpus gekozen teksten, ga ik het niet hebben over wat ik mis en wat ik zou weglaten. Ik richt me op het resultaat van Meijers selectie en merk op het bijzonder te betreuren dat de keuzes nergens expliciet worden beargumenteerd, niet de keuze van de teksten, niet de keuze van de gedeelten die daar uitgelicht zijn. Graag zou ik hebben willen weten waarom van De Winter het, overigens prachtige, verhaal 'De foto' is opgenomen en niet fragmenten uit zijn in joodse kring omstreden roman *SuperTex* (1991), naar aanleiding waarvan de vraag is gesteld of een jood wel in een Porsche kan rijden, zoals het hoofdpersonage. Waarom zijn de laatste bladzijden, zonder er overigens melding van te maken dat het de laatste bladzijden zijn, uit Carry van Bruggens indrukwekkende roman *De verlatene* (1910) geselecteerd en niet andere passages? Enzovoort.

Het stellen van de laatste vraag brengt mij op een principiële kwestie. Wat is de zin van het opnemen van fragmenten uit een roman die niet het begin ervan betreffen, bij ontstentenis van een introducerende paragraaf over wat vooraf ging, over de personages en over de vertelsituatie? Als voorbeeld noem ik de hoofdstukken 6 t/m 8 uit Josepha Mendels' *Als wind en*

rook. Het lijkt me niet uitgesloten dat velen deze aangrijpende roman uit 1950 niet kennen. Wat kunnen zij beginnen met de acht hier afgedrukte pagina's? Niet veel, vrees ik, want voor een goed begrip is het noodzakelijk kennis te nemen van enige gebeurtenissen die eerder beschreven zijn. Daarbij komt dat de vertelstructuur in deze roman, ook in het fragment, nogal uitzonderlijk en ingewikkeld is vanwege het voorkomen van zowel een personage-gebonden ik-verteller als een auctoriale vertelinstantie. Mutatis mutandis geldt deze kritiek voor alle fragmenten die niet samenvallen met het begin van een roman.

Zoals ik eerder aangaf, kent de bloemlezing een historische en inhoudelijke hoofdstukindeling. In het voorwoord geeft Meijer een beknopte en weinig expliciete motivatie voor de zesdeling. De grootste problemen had ik met het vierde hoofdstuk waarin naoorlogse teksten zijn onderbracht die betrekking hebben op de periode voor 1940. Het hoofdstuk heet 'De droom (nostalgische herinneringen)' ter onderscheiding van het vijfde hoofdstuk 'De scherven', dat gaat over de herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog. Omdat nostalgie toch betekent het idealiserend terugverlangen naar wat geweest is, is het mij een raadsel waarom de hier bijeengebrachte teksten onder deze noemer zijn opgenomen. Neem nu het fragment waarmee de 'De droom' opent, dat zijn de zojuist genoemde bladzijden uit *Als wind en rook*. In deze roman blikt het hoofdpersonage Elisa met afgrijzen terug op wat wel de grootste vergissing van haar leven was: haar huwelijk met de steil joods-orthodoxe Simon. Het valt buiten het bestek van deze recensie in te gaan op de omstandigheden die haar tot dit huwelijk brachten. Het gekozen tekstgedeelte beschrijft de avond dat Elisa voor het eerst in Simons huis is, en alles wijst erop dat de toekomst voor de aanstaande echtelieden verre van rooskleurig zal zijn, integendeel: "toen zag ik zijn gezicht, bleek, al wat oud en slechtverzorgd, toen zag ik zijn valse tanden waarvan er een in de onderkaak ontbrak, toen zag ik zijn wat dikke handen met de ongelijke, gele nagels, en ik kon niet meer weg." Kortom, van enige nostalgie op het niveau van het hoofdpersonage is geen sprake. De lezer mag van mij aannemen dat ook voor Josepha Mendels de episode die in haar roman centraal staat allerminst het object is van idealiserend heimwee. Ook enige andere teksten die Meijer heeft ondergebracht in het vierde deel zijn voor mij lastig te associëren met de positieve connotatie die het begrip nostalgie nu eenmaal heeft.

Samenvattend: de hier bijeengebrachte teksten geven een caleidoscopisch beeld van de toch dikwijls problematische positie van joden in Nederland, met als een nauwelijks te bevatten dieptepunt de breuk van de jaren 1940-1945, toen van de 140.000 joden in ons land ruim 75% werd vermoord. In het licht van het gegeven dat tot op de dag van vandaag telkens blijkt dat juist die periode tot ons onvoltooide verleden behoort, zijn talrijke passages onthullend te noemen. Ik geef daarvan één voorbeeld, afkomstig uit het dagboek van Sam Goudsmit. Het is 22 april 1945 als Goudsmit met verbittering schrijft over de Nederlandse Unie en een van haar leiders J.E. de Quay, die later, in 1959, minister-president zou worden: "Zijn artikelen hebben ons destijds benauwd, zij preekten meegaandheid jegens de bezetting, ja, zij tolereerden de on-Nederlandsche, anti-Nederlandsche Jodenvervolging. Deze kerel werd minister! Hij is 'gematigd' fascist."

De onbetwiste literaire en documentaire waarde van een groot deel van de verzamelde teksten maakt van *Levi in de Lage Landen* nog geen geslaagde bloemlezing. Ze is bepaald niet het prestigieuze monument geworden dat de uitgever en de samenstelster erin wensen te zien. Juist als bloemlezing schiet deze uitgave tekort omdat ze in tal van opzichten de sporen vertoont van een wat te al te nonchalante, zo men wil gemakzuchtige aanpak. De wijze waarop het boek is samengesteld staat op gespannen voet met de pretenties die eraan ten grondslag liggen.

Uit: *Voors* 18 (2000), nr. 1, p. 48-52.